

Kamu Hakkının Manevi Sorumluluğu

Ümmühan ARK

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Fıkıh Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Bartın University Faculty of Islamic Sciences

Department of Reading the Fiqh, Bartın/TÜRKİYE

ummuhank@gmail.com | orcid.org/0000-0002-0414-6985

Özet

İslâm hukuk düşüncesinde “hak” konusu önemli bir yere sahiptir. Hakkın türleri ile ilgili farklı açılardan tasnifler yapılmış olsa da Allah hakları-kul hakları (haku’l-ibâd ve hakkullâh) şeklinde oluşan ayırım daha yaygın bir kullanımdır. Bunlardan kul hakları, hak kavramının mahiyeti gereği bir yandan bireyin sahip olduğu kişisel hakları diğer yandan da diğerlerine karşı olan kişisel sorumlulukları ifade eder. Allah hakları da bir yandan kişinin devlete ve topluma karşı sahip olduğu hakları diğer yandan bunlara karşı olan sorumluluklarını içine alır. Modern hukukta da genel olarak özel hukuk-kamu hukuku şeklinde bir ayırım söz konusudur. Kullanım kolaylığı açısından yapılan bu ayrımlarda önemli olan şahsi haklar ve menfaatler ile topluma ait haklar ve menfaatler arasında bir dengenin var olmasıdır. Kişilerin hakka ve hukuka uygun olmayan bir takım şahsi talepleri sebebiyle topluma ve devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmesi adaletsizliğe kapı açar ve birtakım sorunlara sebep olur.

Fıkıhta kamu haklarının Allah hakları olarak ifade edilmesi, Allah’ın toplum adına bu hakları üzerine alması ile ilgili mecâzi bir kullanımdır. Böyle bir kullanım bile bu haklara riayet etmenin gerekliliği bakımından önemli bir uyarıdır. Bu çalışmada kamu hakları, İslâm hukuk düşüncesinde yaygın olarak kullanılan ceza hukukundaki anlamının dışında ve amme hukuku da denilen bir içerik ile kullanılmıştır. Daha çok toplumla ilgili, tüm toplumun ya da belirli bir bölgedeki halkın arzu ve ihtiyaçlarına yönelik hakları ifade etmek üzere kullanılan kamu hakları üzerindeki tasarruf yetkisi ise devlete ve onun resmi organlarına aittir. Kamuya ait alanların korunması ve bunların adil bir biçimde kullanılmasının sağlanması, kamu mallarının dikkatli kullanılması, kamu

Geliş/Received: 25.07.2022 | **Kabul/Accepted:** 20.12.2022 | **Yayın/Published:** 30.12.2022

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Ümmühan ARK | CC BY-NC-ND 4.0 International

hizmetlerinin devamını sağlayacak vergilerin yerine getirilmesi, kamu sağlığını, kamu huzurunu ve kamu güvenliğini tehdit edecek davranışlardan uzak durulması, kamu ahlakı ve kamu vicdanına uygun davranışlar sergilenmesi genel olarak bu hakların özünü yansıtır. Kur'ân ve sünnette kul hakları ile ilgili olduğu kadar kamu hakları ile ilgili de birçok uyarı bulunmaktadır. Ayrıca İslâm hukuk tarihinde kamu hakkının mahiyeti ve korunmasına yönelik birçok adli ve idari birim oluşmuş ve bu yapılar her dönemde o dönemin ihtiyaçları çerçevesinde gelişerek gittikçe daha da karmaşık bir hâl almıştır. Fıkıhın daha çok kazai yönüyle ilgili olan bu teşkilatlanmanın dönemleri ve özellikleri üzerine farklı çalışmalar yapılmıştır. Kamu hakkının ihlali karşısında dünyevi/kazai/hukuki yaptırımların ve hükümlerin konulması, toplumdaki tüm bireylerin devlete ve topluma karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesini sağlama açısından önemlidir. Ancak bireylerin bu sorumlulukları sadece görünen ve tespit edilebilen durumlarda yerine getirilmesi gereken zorunlu kurallar olarak benimsemeleri, bu kuralların işlevliliğini ve uygulanabilirliğini sağlamada yeterli olmayabilir. Esasen kimsenin görmediği ve tespiti mümkün olmayan hallerde de bireylerin hakkaniyete uygun davranışlar sergilemesi, hukukun gayesi olan ahlaki temin açısından önemlidir.

Bu çalışmada fıkıhın bâtni/ahlaki yönü kapsamında ele alınan kamu hakkının ahlaki/manevi/diyani sorumluluğu üzerinde durulacak ve bu haklara riayet etmenin dini/vicdani ve uhrevi yönüne dikkat çekilecektir. Zira fıkıhı diğer hukuk sistemlerinden farklı kılan hususlardan birisi, ahlaka ve vicdana yaptığı vurgudur. Kişilerin öncelikle Allah'a karşı sorumlu olduğunu hatırlatan fıkıh, bu yönü ile bir yandan yürürlükteki kurallara uymayı kolaylaştırırken diğer yandan da toplumdaki problemlerin kaynağına inerek vicdani boyutta çözümlenmelerini sağlar. Bireylerinin haklara gerekli özeni gösterdiği toplumlarda adalet, huzur ve barış da hakim olur. Bu sebeple hakların ve sınırlarının çokça tartışıldığı ve ahlakın farklı boyutlarıyla sürekli gündeme geldiği çağımızda fıkıhın diyani yönü üzerinde durulması bir gerekliliktir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Kamu Hukuku, Özel Hukuk, Allah Hakları, Kul Hakları, Kazai-Diyani Hüküm.

Religious Responsibility of The Public Right

Summary

The issue of “rights” has an important place in Islamic legal thought. Although classifications have been made based on different aspects regarding the types of right, the distinction between Allah's rights and servant's rights (haqqu'l-ibad and haqqullah) is a classification with more common usage. The servant's rights in this classification on the one hand, express the personal rights and on the other hand, the personal responsibilities towards the others, due to the nature of the concept of right. In like manner,

Allah's rights include the rights that a person has towards the state and society on the one hand, and his responsibilities towards the state and society on the other. Similarly, in modern law, there is a general distinction between private law and public law. What is important in these classifications made in terms of ease of use is that there is a balance between personal rights and interests and the rights and responsibilities towards the society. The fact that people do not fulfill their responsibilities towards the society and the state due to some personal demands that do not comply with the rights and the law opens the door to injustice and causes some problems.

The expression of public rights as the rights of Allah in fiqh is a metaphorical use in relation to Allah's taking over these rights on behalf of the society. Even such use is an important warning about the need to respect these rights. In this study, public rights are used with a content called public law, apart from its meaning in criminal law, which is widely used in Islamic legal thought. The power of disposition in regards to public rights, which is mostly used to express the rights and needs of the whole society or the people in a particular region, belongs to the state and its official organs. Protection of public areas and ensuring their fair use, careful use of public goods, fulfillment of taxes that will ensure the continuation of public services, avoiding behaviors that threaten public order, public peace and safety, and exhibiting behaviors in accordance with public morality and conscience generally reflect the essence of such rights. In the Qur'an and Sunnah, there are many warnings about the public rights as well as about the rights of the people. In addition, many judicial and administrative institutions have been formed in the history of Islamic law regarding the nature and protection of the public rights, and these institutions developed in every period within the framework of the needs of that period and became more and more complex. Different studies have been carried out on the periods and characteristics of this organization, which is mostly related to the juridical aspect of fiqh. The imposition of worldly/legal sanctions and provisions against the violation of public rights is important in terms of ensuring that all individuals in the society fulfill their responsibilities towards the state and society. However, adopting these responsibilities as mandatory rules that must be fulfilled only in visible and detectable situations may not be sufficient to ensure the functionality and applicability of these rules. In fact, it is important for individuals to behave in accordance with fairness in situations where no one sees and cannot be detected, in terms of ensuring morality, which is the purpose of law.

In this study, the moral/spiritual/religious responsibility of the public rights, which is considered within the scope of fiqh al-batin, will be emphasized and attention will be drawn to the religious/conscientious and otherworldly aspects of complying with these rights. It is this emphasis on morality and conscience that makes fiqh different from

other legal systems. Fiqh, which reminds that people are primarily responsible to Allah, makes it easier to comply with the rules in force, on the one hand, and on the other hand, it provides a conscientious solution to the problems in the society by getting to their source. In societies where individuals pay due attention to their rights, justice, peace and tranquility also prevail. For this reason, it is a necessity to focus on the religious aspect of fiqh in our age where rights and their limits are widely discussed and morality is constantly on the agenda with its different dimensions.

Keywords: Fiqh, Public Law, Private Law, Allah's Rights, Servant's Rights, Judicial-Religious Judgment.

Giriş

Günümüz hukuk teorilerinin de odağını oluşturan “hak” kavramı klasik İslâm hukuk düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Esasen bütün bir fıkıh anlayışının bireylerin kendilerine, Yaradan’a ve diğerlerine karşı olan hak ve sorumluluklarını adaletli bir biçimde yerine getirmesinden ibaret olduğu söylenebilir. Ahlaki bakımdan bir kemal derecesi olarak kabul edilen bu düzeye bireylerin ve toplumların ulaşması aynı zamanda hukuk sistemlerinin de hedefidir. Topluluk halinde yaşamının bir gereği olan bu kurallar, toplumun bir arada yaşaması ve bekası için şarttır. Kamu hakkı ile ilgili olan bu kurallara uyma ve vicdani olarak benimseme, fıkıhın ahlaki yönünün (fıkh-ı bâtının) da konusudur. Günümüzde bunlara dair uygulama hataları konunun din-ahlak ve fıkıh-ahlak anlayışları açısından tekrar ele alınmasını zaruri kılmış dolayısıyla fıkıhın dini/vicdani yönüne dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bu sebeple hak kavramının sözlük ve terim anlamından yola çıkarak kamu haklarının klasik anlayıştaki yeri tespit edildikten sonra kamu hakkı ve sınırları üzerinde yeniden düşünülerek vicdani ve ahlaki yönünün korunmasının günümüz dindarlığı açısından önemine dikkat çekilecektir.

1. Hak Kavramı, Klasik Anlayışta Hak ve Çeşitleri

Bir hukuk terimi olarak hak kavramı aynı zamanda vazife, sorumluluk, yükümlülük ve zorunluluk anlamlarını da kapsar. Zira bu kelimeler Arapçada ezdâd denilen ve birbirinin zıddı anlamlara gelen kelimelerden olup bir durumun bir taraf için sorumluluk diğer taraf için hak ifade etmesi söz konusudur.¹ Bu sebeple Şâtibî kişinin yerine getirmesi vacip olan sorumlulukları da hak kavramının kapsamında değerlendirmiştir.² En genel anlamıyla ise “hak” kavramına “ahlaki yükümlülük” anlamı yüklenmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in “Vasiyet etmeye değer bir şeyi bulunan Müslümanın, vasiyeti

¹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 2000), 2/472.

² İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtibî, *el-Muvâfaqât*, (Kahire: y.y., ts.), 1/157.

yanında yazılı olmadan iki gece geçirmeye hakkı yoktur”³ hadisinde yer alan “hak” kavramını İmam Şâfiî, “iyi ahlakın gereği olan budur” şeklinde yorumlamıştır.⁴ Son dönem hukuk alimlerinden Subhî Mahmesânî ise hak kavramının ıstılahta “dinin veya hukuk düzeninin tanıdığı ve otoritesiyle güvence altına aldığı menfaatler” anlamına geldiğini ifade eder.⁵

Klasik fıkıh literatüründe böyle detaylı analizler yapılmasına rağmen hakkın tanımını, mahiyeti ve unsurları ile ilgili doğrudan tafsilatlı teorilere rastlamak zordur.⁶ Bu zorluğun farklı sebeplerinden söz etmek mümkün olmakla beraber genel olarak fıkıhın teoriden çok pratiğe yönelmesi ve meseleci yapısı ile daha çok “mükellefin fiillerine yönelmiş olmasının temel etkenler olması muhtemeldir.⁷ Genel olarak fıkıhta hakkı’l-ıbâd ve hakkullâh/ kişilere ait haklar ve Allah’a izafe edilen haklar şeklinde yaygın bir taksim söz konusudur. “Allah hakları” denilen bu ikinci kısım, topluma mal edilen “kamu hakları” ile ilgilidir.⁸ Hanefiler bu taksimi halis Allah hakları, halis kul hakları, içerisinde Allah hakkı bulunmakla beraber kul hakkının baskın olduğu haklar, içerisinde kul hakkı baskın olmakla beraber Allah hakkının baskın olduğu haklar şeklinde dört kategoride ele alırlar. Yine muamelat alanının tamamını kul hakları kapsamında

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’ş-şâhîh*, (İstanbul: y.y., 1315), “Vesâyâ”, 1; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi’u’ş-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kahire: y.y., 1955-1956), “Vasiyyet”, 1, 4; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekafiyye, y.y., 1988), “Vesâyâ”, 1; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’ş-şâhîh*, nşr. Ahmed M. Şâkir vd., (Kahire: y.y., 1937), “Vesâyâ”, 3; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, trc. Ahmed Muhtar Büyükcınar vd., (İstanbul: Kalem Yayınları, 1981), “Vesâyâ”, 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *Sünen*, nşr. M. Mustafa el-A’zamî, (Riyad: y.y., 1983), “Vesâyâ”, 2.

⁴ Krş. Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (Bulak: y.y., 1299-1308), “h-k-k”, 11/332-342; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tacü’l-arûs min cevârihi’l-Kâmûs*, (Kahire: y.y., 1306), “h-k-k”, 6/315-319; Ebü’l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi’l-Çur’ân*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), “h-k-k”, 179-180; Hasan Hacak, *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 50.

⁵ Subhî Mahmesânî, *en-Nazariyyetü’l-‘âmme li’l-mücebât ve’l-‘uqud fi’ş-şer’ati’l-İslâmiyye*, (Beyrut: y.y., 1948), 1/35.

⁶ Bkz. Recep Özdemir, “Özel Hukuk-Kamu Hukuku ve Şahsi Hak-Aynî Hak Ayırımına Göre İslâm Hukukunun Sistematiğinin Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 2016/44) 385-400.

⁷ Ali Bardakoğlu, “Hak” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 15/151.

⁸ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 55-56.

değerlendirirken Allah hakları kapsamında ibadetler, ukûbat ve meûneyi ele alırlar. Cumhur ise ibadetler, ukûbat ve kefareter olarak üç kısımdan söz eder.⁹

Hem kul hakları hem de Allah hakları alanında belirleyici olan maslahattır. Fertlere özel olarak maslahatın tanınması ve fertlerin bu sebeple diğerlerinden ayrılması özel hukukun kapsamındadır. Ayrıca bu özel hakkın karşılığı olan görev ve sorumluluk da kişinin kendi tasarrufundadır. Dolayısıyla kişi, kendi tasarrufunun olduğu bu alanda kendi iradesiyle hareket edebilir ve mesela kendisine ait bir malı başkasına verebilir. Allah haklarında ise kamunun/toplumun maslahatı esastır. Bu kapsamdaki hükümler; kamu düzeninin, genel ahlakın, kişilik haklarının ve dini değerlerin korunmasına yönelik olduğundan bu haklar kulların tasarrufuna bırakılamaz, düşürülemez, bedelli ya da bedelsiz olarak sulh akdine konu olamaz, cezayı gerektirdiğinde bu ceza değiştirilemez. Bu alana dahil olan suçlar, kulların af yetkisinde olmayıp aynı zamanda birer kamu davasına dönüşmüştür. Aynı zamanda kul haklarından farklı olarak Allah haklarında hâkim, herhangi bir davacı ve dava şartı aramadan davaya bakar. Kamu düzenini ve menfaatini tehdit edecek bu durumlarda herkesin davacı olma hakkı vardır. Hâkimin bağımsız olarak davaya bakması da Allah haklarının uygulanmasının devletin görevi olmasına ve kimsenin bu hakkı düşürememesine dayanır.

Kamu hakları, “tüm insanlığın yararını kapsayan, nefsin temizliği ve ahiret hayatının kemali için var olan haklar” diye tanımlanmış¹⁰ ve genel maslahat “kamu düzeninin bozulmaması hakkı” şeklinde ifade edilmiştir. Mesela zina eden kimsenin dava edilmesi bu türdendir. Burada ihlal edilen hak, kamu düzeninin ve ahlakının bozulması, nesep ile ilgili karışıklıkların ortaya çıkması ve zina fiilini gerçekleştiren fertler ve aileleri arasında doğabilecek husumetlerin önlenmesi gibi sebeplerle daha çok kamu hakkıdır. Bu sebeple toplumun her bir ferdi, toplumun temsilcisi olarak toplum haklarını ve kamu düzenini korumakla mükelleftir.¹¹ Allah hakkı ifadesi Allah’a ait maslahatları değil, toplum adına Allah’ın üzerine aldığı ve ona ait olan maslahatları ifade etmek için kullanılır. Bu terim içindeki fayda ve menfaatin tüm insanlığı kapsadığı söylenebilir. Allah haklarında kişiler din ve toplum adına devletin kendisi üzerindeki haklarını yerine getirmekle yükümlüdür.

⁹ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr*, (Kahire: y.y., 1317), 2/217-222; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2/104-109; Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 374-380.

¹⁰ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 56-57.

¹¹ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 95-97.

Fakihlere göre makâsîd ve mesâlihi, sosyal dayanışmayı, kamu düzenini ve sosyal güvenliği sağlama gibi bazı gerekçelerle hakkın kayıtlanması söz konusu olabilir. Yine insanın yaratılış amacına uygun davranmasını, israftan kaçınma ve dengeyi korumasını sağlamak amacıyla da hak konusunda birtakım kısıtlamalara gidilebilir. Ayrıca toplumdaki fertler arasında sevgi, merhamet, kardeşlik, iyilik ve takva yönünde yardımlaşma gibi sosyal ve ahlaki dayanışmanın sağlanması gibi amaçlarla hakkın kötüye kullanılması yasaklanmış, zaman zaman toplumda bu hakların ihlalinin önleyecek birtakım tedbirlerin de alınması gerekli görülmüştür. Kamu yararı ya da şahsi menfaatler ile ilgili olması fark etmeksizin aslında hukukun tanıdığı her hak, sonuçta kamu yarar ve düzeninin bir parçasını teşkil eder. Bu sebeple de herhangi bir ayrıma gitmeksizin hakların korunması devletin aslı görevleri arasında yer alır. Nitekim her türlü kanuni, idari ve adli düzenlemenin de en temel amaçlarından birisini hakların korunması teşkil eder. Ancak kamu yararı ile şahsi faydalar arasında bir dengenin kurulması gerekir. Özellikle herhangi bir çatışma halinde genel kural olarak kamu yararının korunması temel ilke olarak benimsenmiştir.¹²

Klasik literatürde buna benzer ancak onun kadar yaygın olmayan bir taksim daha vardır ki o da el-hukuku'l-âmmeh (kamu hukuku) ve el-hukuku'l-hâssa (özel hukuk)tur. Teorikten çok pratiğe yönelik olan bu ayrımda hukuku'l-hâssa özel haklar ile ilgili olup daha çok kul haklarını içine alır. Ancak üzerinde daha çok durulan kamu hakları tam olarak Allah haklarının karşılığı değildir. Amme hukuku olarak da ifade edilen kamu hakları daha çok toplumla ilgili, tüm toplumun ya da belirli bir bölgedeki halkın arzu ve ihtiyaçlarına yönelik hakları ifade etmek için kullanılır. Bunlar üzerindeki tasarruf yetkisi devlete ve onun resmi organlarına ait olup bunlar kamu hukuku alanına girer. Bu hak türü adeta tüm fertlerin haklarının toplamıdır. Mesela yollar, mescitler, kabirler gibi umuma ait yapılarla ilgili haklar tüm topluma aittir ve herkesin kullanım hakkına sahip olduğu yerlerdir. Buralarda bir kimsenin diğerini engelleme hakkı yoktur. Aynı şekilde toplumun eğitimi, sağlığı, refah ve huzuru da kamusal özgürlükler ve kamusal haklar kapsamına girer. Bu haklar özel olarak kimsenin tasarrufunda olmaması yönüyle ise Allah haklarına benzer. Bu sebeple kamu hakkı Allah hakkı olarak da nitelenir.¹³

Esasen hakların mevcudiyeti de meşruiyeti de hukuka bağlıdır. Ancak hak kavramının çoğulu olan hukuk, daha çok ilke ve kuralları ifade edecek biçimde teorik ve objektif bir içeriğe sahip iken, hak kavramı bu kuralların hayata yansıyan daha çok

¹² “Zarar-ı âmmu def için zarar-ı has ihtiyar olunur”, Mecelle, 26, “Zarar-ı eşed ahaf ile izale olunur”, 27. maddeler için Bkz. Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kaideleri*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2001), 88-91.

¹³ Hacı, *Hak Kavramının Analizi*, 114-117.

pratik ve sübjektif yönüne işaret eder.¹⁴ Kamu yararının ortaya konulan esaslarla ve devlet eliyle devamı kamu düzenini oluşturur. Diğer bir ifadeyle amme nizamı/kamu düzeni; “bir memlekette kamu hizmetlerinin iyi yapılmasını, devletin emniyet ve asayiş ile toplumdaki huzuru ve ahlak kaidelerine uygunluğu temine yarayan müessese ve kaideleri oluşturur.”¹⁵ Başka bir ifadeyle kamu düzeni, bir ülkede o dönemin kamu yararlarını kapsayan, kamu vicdanı ve ahlakı ile yakından ilgili kurallardır.¹⁶ Dolayısıyla toplumun ahlak anlayışını bozan, anayasada yer alan temel hak ve ilkeleri ciddi biçimde sarsan, adaleti sekteye uğratan ve toplumda ayrımcılığa sebep olan olaylar kamu düzenini ihlal eden olgulardır.¹⁷ Kamu düzeninin kamu yararı, kamu vicdanı ve kamu ahlakı ile olan yakın bağı açıktır. Toplumda mevcut şartlar içerisinde bir nizam oluşturma ve bunu yaparken de toplumsal menfaatleri gözeterek toplum vicdanını diri tutma gayreti değişmez bir hedeftir. Kamu düzeni bir ülkede yaşayanların güvenlik, sağlık, huzur ve sükun içinde hayatına devam edebilmesi için tedbir alınması ve bunlara dair uygun koşulların sağlanmasıdır. Bu sebeple kamu güvenliği, kamu sağlığı, kamu huzuru kavramları kamu düzeninin kapsamında telakki edilir ve kamudaki maddi düzeni sağlarlar. Kamu düzenini bozan yani emniyet ve asayiş tehdit eden, kamu sağlığını olumsuz yönde etkileyen her türlü davranış ve kamuda huzursuzluğa sebep olan gürültü ve çevre kirliliği gibi her türlü konuda yasa koyucunun düzenlemeler yapması ve kısıtlamalara gitmesi olağan bir durumdur. Söz gelimi kamu sağlığını tehdit eden bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede, toplum bağışıklığını artıracak aşılardan üretimi ve temini, suların ve her türlü yiyecek içecek maddelerinin temizliğinin denetimi, salgının artmasını önlemek amacıyla mecburi haller dışında seyahat özgürlüğünün kısıtlanması şeklinde yakın bir zamanda şahit olduğumuz birtakım tedbirler alınabilir. Ayrıca çevrenin, doğanın ve hayvanların korunması, ekonomi hatta sanat bile kamu düzeni kavramının mahiyetine dahil edilebilir. Bütün bunlar maddi yönden kamu düzenini sağlamaya yöneliktir. Diğer yandan kamuya yansıyan kamu ahlakı da toplumun manevi yönden dirliğini temin etmede önemli bir yere sahiptir. Ancak toplumda asgari ortak ahlaki temelin korunması, maddi düzenin yani kamu düzeninin korunması yönünden de gereklidir.¹⁸

¹⁴ Hacak, *Hak Kavramının Analizi*, 16.

¹⁵ Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), 16.

¹⁶ A. Gündüz Ökçün, *Devletler Hususi Hukukunun Kaynakları ve Kamu Düzeni*, (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997), 9.

¹⁷ Ergin Nomer, *Devletler Hususi Hukuku*, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2006), 164; Arda Atakan, “Kamu Düzeni Kavramı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 13/1-2 (2007), 60.

¹⁸ Atakan, “Kamu Düzeni Kavramı”, 100-107.

Modern hukukta da benzer bir biçimde kamu hukuku-özel hukuk ayrımı mevcuttur.¹⁹ Böyle bir tasnifin geçerliliği konusunda tartışmalar bulunmakla birlikte kullanım kolaylığı sebebiyle yaygın olduğu görülür.²⁰ Kamu hukukuna dâhil olan kamu hakları genel olarak, kişilerin devlet ile ilişkilerini düzenler. Bu haklar genel olarak kişisel haklar, sosyo-ekonomik ve siyasal haklar olarak üç kısımda ele alınır. Kişisel haklar, kişinin maddi ve manevi tüm varlığı ile ilgili olup kendisini serbestçe geliştirmesi amacına yöneliktir. Kişinin dokunulmazlığı, özgürlüğü ve güvenliği, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme, yerleşme ve seyahat, din ve vicdan, düşünce ve kanaat özgürlüğü, düşünceyi açıklama ve yayma, bilim ve sanat, basın, dernek kurma özgürlüğü, süreli ve süresiz yayın hakkı, toplantı ve yürüyüş düzenleme hakkı ile mülkiyet hakkı gibi hak ve özgürlükleri kişisel haklar olarak zikredilebilir. İkinci olarak sosyo-ekonomik haklar, kişinin sosyal ve ekonomik faaliyetleriyle ilgili olup eğitim ve öğrenim, çalışma, dinlenme, sendika kurma, toplu iş sözleşmesi hakkı, grev ve lokavt, sağlık ve sosyal güvenlik gibi hakları kapsar. Son olarak siyasal haklar herhangi bir biçimde devletin yönetimine ve siyasal kuruluşlarına katılmaya yönelik haklar olup vatandaşlık hakkı, seçme ve seçilme, halkoymasına katılma, kamu hizmetlerine girme, dilekçe hakkı gibi hak ve özgürlükler bu kapsamda zikredilebilir.²¹ Hak ve özgürlüklerin tespit ve tasnifi ile ilgili bütün bu çabalar, hak ve özgürlüklerin kanuni çerçevede garanti altına alınarak ihlallerin önüne geçme hedefinin bir göstergesidir. Bu ihlallerin tespiti durumunda ise gerekli yaptırım, ceza ve tazminatlar da kanunlarla belirlenmiştir.

Hukukta ilişkilerin güven ve istikrar içinde, belirli bir düzen çerçevesinde yürütülmesi esas olduğundan genelde objektif ölçü ve delillerle yetinilir. Bu durumun hukukun şeffaf, herkes için genel geçer bir kurallar bütünü sunması gibi bir avantaj sağladığı kesindir. Ancak zahire dayalı bu deliller her zaman hakikatin ortaya çıkmasını sağlayamaz ve en derinde olup biteni yansıtmaz. Dolayısıyla yargı kararlarının her zaman gerçek hak ve adaleti yansıtmaması durumu söz konusu olabilir. Bu sebeple İslâmi literatürde hukuken elde edilen her hak ve menfaatin dinen de meşru bir hak olmasına sıkça vurgu yapılır. Konuyla ilgili meşhur hadiste de hâkimin objektif delillerle verdiği hakkın

¹⁹ Bu benzerlik ve farklılıklarla ilgili tartışmalar için bkz. Bilal Aybakan, "Füru Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2006/2), 11-12; Necmettin Kızılkaya, "Kamu Hukuku Müfredatı ile İlgili Bazı Mülahazalar", *İslâmi İlimlerde Metodoloji- VIII Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 20-21 Mayıs 2017), 383-402; Suat Erdoğan, "Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayrımı ve İslâmi Cezalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58 (2017/1), 185-203.

²⁰ Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1987), 114; Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 17-18; Adnan Koşum, "İslâm Kamu Hukuku Alanına İlişkin Klasik Literatürün Azlığı Üzerine Mülahazalar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, (2008), 124.

²¹ Ahmet Erenoğlu, "Kamu Haklarının Türleri", *Ahmet Erenoğlu Hukuk Danışmanlık*. (Erişim 21 Ağustos 2022).

dinen meşru değilse kabul edilmemesi, aksi halde onun ahirette ateş parçası gibi yakıcı olacağı belirtilmiştir.²² Mesela zaman aşımına uğradığı veya şahit bulunamadığı için mahkemede ispatlanamayan bir hak sadece dinî bir hak, yalancı şahitle veya sahte belgeyle ispat edilen ve mahkeme tarafından kabul edilen bir hak ise sadece kazai bir hak niteliğindedir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki dinî ve kazai hak arasında her zaman bir çelişki bulunmayabilir. Özellikle adalet teşkilâtının ve yargılama usulünün iyi işlediği, insani ve dinî sorumlulukların geliştiği toplumlarda bu çelişkinin en aza indiği söylenebilir.²³

2. Kamu Hakkının Korunmasının Kazai Yönü

Kamusal alan birçok görüş, düşünce ve inançtan insanın hizmet alma-verme çerçevesinde katıldığı ve birbiriyle etkileşimde bulunduğu ortak mekanlardır. Doğal olarak bu mekânlarda beraber yaşamının birtakım kuralları vardır. Bu kurallar herkesin kamusal alandan adil bir biçimde yararlanması amacına hizmet etmeli, belirli bir inanç, zihniyet ve düşünceye hizmet etmekten ziyade; herkesin oradan yararlanabileceği şekilde düzenlenmelidir. Kamu hakkının korunması konusunda devlet eliyle yapılan bu düzenlemeler, kamu düzenini sağlama açısından önemlidir. Mesela kamu görevlilerinin ekonomik kaynakları yasalar çerçevesinde kullanması ve kamu yetkilerini kullanırken dürüstlük, adalet, kamu yararı, hesap verebilirlik, şeffaflık, verimlilik, etkinlik ve tutumluluk gibi ahlaki değerlere göre hareket etmesi aynı zamanda toplumsal ve yasal bir zorunluluktur.²⁴

İslâm tarihinin seyri içerisinde “siyaset-i şer’iyye” ve “maslahat” düşüncelerinin bir sonucu olarak idareciler, kamu hukukuyla ilgili alanlarda kamu yararını ve kamu hakkını gerçekleştirmekle ilgili bu doğrultuda düzenlemeler yapmışlardır. Daha çok örfi hukukun yön verdiği bu düzenlemeler birbirinden farklı olsa da dinin genel prensiplerine ters düşmeyecek şekilde tasarlanmış ve uygulanmıştır.²⁵ Bu anlamda devlet başkanı ilk sırada olmak üzere, bütün devlet memurlarını denetlemek ve onları doğru yöne sevk etmek siyasi görevlerden birisi kabul edilirken aynı zamanda toplumdaki herkes için bir sorumluluktur. Bu sorumluluk toplumu temsilen çoğunlukla şura üyeleri, din

²² Buhârî, “Şehâdât”, 27, “Ahkâm”, 20; Müslim, “Akdiye”, 4-5.

²³ Bardakoğlu, “Hak”, 15/155.

²⁴ Mustafa Tekin, “Kamusal Alanda Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 639.

²⁵ Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 39-41; “Kaza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/114; Yunus Apaydın, “Siyaset-i şer’iyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/299.

ve hukuk bilginleri ile bilirkişiler ve uzmanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁶ Mesela Hz. Peygamber devlet başkanı sıfatıyla Hayber'de elde edilen arazileri ganimet olarak askerlere dağıtmıştır. Oysa Hz. Ömer (ö. 23/644), halifeliği sırasında fethedilen ve ganimet durumunda olan Sevad arazilerini askerlere dağıtmayarak vergi vermeleri karşılığında eski sahiplerinde bırakmıştır.²⁷ Devlet başkanı sıfatıyla verdiği bu kararın gerekçesini ise arazilerin hepsinin hemen dağıtılması halinde sonraki Müslümanlara bir şey kalmamasından endişe duyması şeklinde açıklamıştır.²⁸

Bir başka örnek ise iktâ arazileriyle ilgilidir. Hz. Peygamber hazineye ait olan bu boş ve ölü arazileri işleyebilecek durumdaki kişilere tahsis etmiş ve böylece hem bu toprakların ekim-dikimini sağlamayı hem de ekonomik yapıyı canlandırmayı amaçlamıştır. Bu uygulama Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde aynen devam ederken, Hz. Ömer kamuya ait ve kamu yararı açısından önemli olan bu uygulamaya yönelik suiistimalleri tespit ederek bu uygulamaya son vermiştir. Zira insanlar zamanla boş arazileri alıp etrafını çevirmeye fakat gerekli ihya ve imar çalışmalarını yapmayarak araziye âtil vaziyette yıllarca ellerinde tutmaya başlamışlardı. Böyle bir durum ise hem hedeflenen zirai canlılığı engellemeye hem ekonomiyi sekteye uğratmaya sebep oluyordu. Hz. Ömer zikredilen sebeplerle Hz. Peygamber tarafından verilen bazı tahsisatları iptal etmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber tarafından kendisine verilen toprakların, arazinin büyüklüğü sebebiyle tamamını işleyemeyen Bilâl b. Hâris el-Müzen'den (ö. 60/680) kamu otoritesinin tasarrufu olarak işlemeye güç yetiremediği kısmı geri almış ve ihtiyaç sahibi Müslümanlara dağıtmıştır.²⁹

Hz. Peygamber zamanında bir örneğine rastlanmayan, Hz. Ömer zamanında başlayan ve sonraki dönemlerde de benzer biçimlerde uygulanan memurların görev yerlerinin iki yılda bir değiştirilmesi de kamu hukukunu koruma gayesine matuftur. Böylece kadıların bölge insanıyla samimi ilişkiler kurarak kaza fonksiyonunu işleme hale getirmeleri engellenmiştir.³⁰ Nitekim fakihler de yönetici ve memurların, azletmeye yetkili makam tarafından görevlinin bazı sebeplerle makul ölçülerde ve maslahat prensibine

²⁶ Vecdi Akyüz, *İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divanı-ı Mezdâlim*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 176-179.

²⁷ Bekir Gezer, *Modern Hukuk Sistematiği Açısından Hz. Ömer'in Kamu Hukuku Normlarını Yorumlaması*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, Doktora Tezi), 170-180; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1989), 7.

²⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 24-26; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkhâmû's-sultânîyye*, çev. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 194-199.

²⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 61-62.

³⁰ Abdülhalay el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 1/269.

uygun olarak azledilebileceğini savunmuşlardır. Bunlar arasından memurun bir suç işlemesi ve rüşvet gibi dini yönden haram kabul edilen birtakım davranışlarda bulunması veya görevini kötüye kullanması en önemlilerindendir.³¹

Kadılık görevi de kamuyu temsil eden ve gücünü devlet başkanından alan önemli bir kamu görevidir.³² Kadılar kamu menfaati için çalışan, kamu düzenini sağlamaya yardımcı kişilerdir. Bu sebeple fakihler “*edebü'l-kâdî*”, “*âdâbü'l-kazâ*” şeklinde bölümler oluşturarak yargılamada izlenecek usul ve prensiplerin ahlaki/diyani yönüne de vurgu yapmışlardır. Klasik fıkıh eserlerinde kaza ve yargılamayı hakkıyla yürütmek, hakka-hakikate uygun hüküm vermek, farzların en mühimi ve ibadetlerin en faziletli olarak ifade edilmiştir. Serahsî (ö. 483/1090?), “bir gün hak ile hükmetmenin bir yıllık cihada denk oluşunu”, zulmün ortadan kalkması ve bu sayede insanların faydasına olan hakkın ortaya çıkarılması ile açıklar.³³

Hz. Peygamber'in ve sonraki dönemlerde halifelerin uygulamalarında olduğu gibi kamu hakkı ve kamu yararı söz konusu olduğunda devlet, bireysel haklara birtakım sınırlamalar da getirilebilir. Esasen kişi kendi mülkünde dilediği gibi tasarruf yetkisine sahiptir. Fakat bu bireysel faydalanma aynı zamanda kamuda bir zarara veya kamu hakkını engelleyen bir duruma dönüşüyorsa o zaman bu bireysel faydalanma hakkı, kamuyu zarara uğratmayacak şekilde sınırlandırılır. Mesela kişilerin meskenlerinin cephe veya balkonlarının yola doğru taşması ve oradaki akışı zorlaştırması karşısında devletin durumun gerektirdiği biçimde tedbirler alması mümkündür. Çünkü cadde ve yol kenarları umumi faydalanmayı gerektiren kamu hakkı barındıran alanlardır.³⁴ Bir başka örnek ise, Mescid-i Haram'ın genişletilmesi ile ilgilidir. Hz. Ömer zamanında mescidin dar gelmesi sebebiyle mescidin etrafındaki evler satın alınarak mescide eklenmiştir. Hz. Osman (ö. 35/656) da aynı gerekçe ile civardaki evleri satın alarak mescidi genişletmiştir.³⁵

3. Kamu Hakkının Manevi Sorumluluğu

Yukarıda kamu haklarının Allah'ın toplum adına üzerine aldığı hakları ifade etmesi açısından Allah hakkı olarak nitelendirildiği üzerinde durulmuştur. Bu haklarla

³¹ Fahrettin Atar, “Azl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/326-327.

³² Bkz. Adnan Koşum, *İslâm Hukuk Doktrininde Yargı Hataları*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004), 31-40.

³³ Bkz. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.) 16/59-60; Nâsi Aslan, *İslâm Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, (Ankara: İlahiyat Yayınevi, 2005), 18-19.

³⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc*, (Muğni'l-Muhtâc ile birlikte), (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 2/237. Bu konuda mezhepler arasında farklı tartışmalar mevcuttur. Bkz. Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 201-248.

³⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 184.

İlgili dini/vicdani sorumluluğun kazanılması konusunda Hz. Peygamber sahabeye çeşitli tavsiyelerde bulunmuş ve şahit olduğu bazı olaylar sebebiyle durumun ehemmiyetini göstermek adına kimi zaman sert bir tutum takınarak özellikle kamuya yansımayan, herhangi bir şahit ve delilin de söz konusu olmadığı vicdani durumlarda onların hakka hukuka uygun davranacak bir olgunluğa ulaşmalarını hedeflemiştir. Dinin ibadet ve ahlak boyutu kişilerin vicdanlarını eğitirken aynı zamanda hukukun dışarıdan dayatılan, bireyin iradesine dayanmayan ve zorlayıcı gücüne olan ihtiyacı da azaltmaktadır. Hukukun bu zorlayıcı gücünden uzaklaşmasını ve kültürün bir unsuru olarak içselleştirilmesini, selim fitratlarının gereği olarak bireylerin gönüllülükle, enfüsi dünyalarından gelen istekle davranışları yerine getirmesini sağlama konusunda fıkhîta oldukça zengin bir malzemenin varlığından söz edilebilir.

Kamu hakkını gözetme ve korumaya yönelik bu tür davranışlar çoğu zaman kâmil bir imanın gereği olarak zikredilirken aksi bir biçimde davranan; kamu hakkını çiğneyen, kamuya ait olan malları kendi zimmetine geçiren, kamuya ait alanlara zarar veren ya da kamuyu rahatsız edecek, can ve mal güvenliğini tehdit edecek davranışlar sergileyenler için ayet ve hadislerde ciddi uyarılar yer almıştır. Çünkü kamu hakkı kul hakkından daha geniş kapsamlı bir hak olup toplumun huzuru ve güvenliğini de doğrudan ilgilendirmektedir. Ancak günümüzde ahlaki içeriği zayıflamış, bireysel ve şekilci dindarlık anlayışı sebebiyle bu hususlara gerekli ehemmiyetin verilmesi konusunda sınıktılar göze çarpmakta ve kamu hakkına dair bir bilincin gelişmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Zira dini ve vicdani bilincin gelişmediği toplumlarda bu hakkın çiğnenmesine sebep olacak fiilleri meşru gösterecek yasal zeminin hazırlanması zor olmayacaktır. Konuya dair pek çok başlık zikretmek mümkündür. Aşağıda bunlara maddeler halinde yer verilecektir.

3. 1. Kamu Arazilerini İşgal Etmek, Üzerine Bina Yapmak, Kamuya Ait Alanlara Zarar Vermek:

Kamuya ait araziler, devlet adına tüm vatandaşların ortak menfaati olan ortak alanlardır. Hazine, belediye, vakıflar ve çeşitli kamu kuruluşlarına ait bir takım taşınır veya taşınmazlar şeklinde sıralanabilecek böyle alanların şahsi menfaatler doğrultusunda kullanılması ya da bunlar üzerine -herhangi bir izin söz konusu olmadan- bina yapılması kamu hakkını ihlal etmektir. Hz. Peygamber bu konuda *“Kimse hakkı olmayan bir karış toprağı bile almasın. Eğer alırsa, kıyamet gününde Allah yedi kat yeri onun boynuna dolar”*³⁶ buyurmuştur.

³⁶ Buhârî, “Mezâlim”, 13; “Bed’ü'l-halk”, 2; Müslim, “Müsâkât”, 141.

Yine kamunun temel ihtiyaçlarından olan ve herkesin faydalanma hakkı bulunan doğal kaynakların kullanımı da böyledir. Bu konuda Hz. Peygamber'den bazı rivayetlere rastlanması mümkündür. Arabistan'ın coğrafi konumu ve iklimi sebebiyle suyun önemli bir yere sahip olduğu ve kullanım hakkı konusunda zaman zaman tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Hz. Peygamber, birtakım kurallar koyarak bu kaynakların kullanımında yaşanabilecek haksızlık ve kargaşayı önlemeye çalışmıştır. Mesela suyun kullanımı sebebiyle komşusu ile anlaşmazlığa düşen Abdullah b. Zübeyr'e (ö. 73/692) Hz. Peygamber, kendisi hurmalığını suladıktan sonra komşusunun suyu kullanımına izin vermesi tavsiyesinde bulunmuştur.³⁷ Yine mevcut su kaynaklarından faydalanma konusunda adaletli bir yaklaşım sergileyen Hz. Peygamber,³⁸ arazisi yukarıda olan kimsenin kullanımında öncelik hakkına sahip olduğunu ancak daha sonra suyu aşığıya salması gerektiğini ifade ederek anlaşmazlıklara dönemin şartlarına bağlı olarak ve imkanlar ölçüsünde marufa uygun çözümler getirmiştir.³⁹ Diğer yandan kamuya ait alanların korunması için çeşitli tedbirler alan Hz. Peygamber, devlete ait arazi ve maddenleri onları işleyebilecek olanlara vermiş⁴⁰ ve her fırsatta insanları ölü arazileri ihya etmeye teşvik etmiştir.⁴¹

Bilindiği gibi kamudaki her bir bireyin üzerinde hak sahibi olduğu doğal kaynaklar, oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir. Ancak sınırsız olmayan bu kaynakların birer emanet olduğu unutulmadan, ibadet bilinciyle, çevre duyarlılığıyla korunması gerekir. Hz. Peygamber insanların ortak kullandığı yerlerin korunması üzerinde önemle durarak mescitlerin temizliğine dikkat edilmesi hususunda sahabeyi uyarmış⁴² ve herkesin faydalandığı suların kirletilmesini yasaklamıştır.⁴³ Aynı şekilde yolların lüzumsuz işgaline müsaade etmemiş, kirletilmesini yasaklamış ve yollardan insanlara eza verecek şeylerin kaldırılmasını imanın bir derecesi olarak açıklayarak buna teşvik etmiştir.⁴⁴ Yine Hz. Peygamber kamu mülkiyetine dahil olan mekanlardan ve taşınmaz kamu mallarından faydalanmada herkesin eşit haklara sahip olduğuna dikkat çekmiş⁴⁵ ve bu alanların özel mülk olarak sahiplenilmesine müsaade etmemiştir. Nitekim sahabeden Ebyaz b. Hammâl'a (ö. ?) verdiği Me'rib Tuzlası'nı, herkesin ondan faydalandığını öğrendikten sonra geri alarak onun yerine kendisine başka bir yer bağışlamış ve bu tuzlayı toplumun

³⁷ Buhârî, "Müsâkât", 7.

³⁸ İbn Mâce, "Rühun", 19.

³⁹ Ebû Dâvud, "Akdiye", 31.

⁴⁰ Ebû Dâvud, "İmare", 34-36.

⁴¹ Buhârî, "Muzâraat", 15.

⁴² Nesâî, "Mesâcid", 30.

⁴³ İbn Mâce, "Tahâret", 21.

⁴⁴ Buhârî, "Ezan", 32.

⁴⁵ Ebû Dâvud, "Büyû", 60.

ihtiyaçlarını karşılamak üzere bırakmıştır.⁴⁶ “Bir kısım insan vardır ki, Allah’ın mülkünden haksız bir surette mal elde etmeye girişirler. Halbuki bu, kıyamet günü onlara bir ateşten başka bir şey değildir”⁴⁷ hadisi de bu konuda yapılacak haksızlıkların uhrevi yönüne dikkat çekmektedir.

Hz. Peygamber kamu alanlarının korunması konusunda herkesin üzerine düşeni yapmasını istemiştir. Mesela Medine yakınlarındaki “Zureybü’t-Tâvil” olarak adlandırılan alanın ağaçlandırılması amacıyla “Kim buradan bir ağaç keserse onun karşılığı olarak bir ağaç diksin” buyurarak kesilenlerin yerine yenilerinin dikilmesi şartını getirmiştir. Böylece bu alan zaman içerisinde bir ormana dönüşmüştür. Ayrıca Hz. Peygamber Medine’nin merkezinden itibaren on iki mil mesafelik bir sahanın ağaçlarının kesilmesini ve hayvanlarının öldürülmesini yasaklayarak bu alanların korunmasını sağlamıştır.⁴⁸ İnsanların kamusal kaynaklardan gücü ölçüsünde faydalandığı bu dönemde Hz. Peygamber sahabeden varlıklı olanları kamuda ortak kullanılacak malları satın alarak hibe etmeye teşvik etmiştir. Mesela Hz. Osman bu teşviklerin bir sonucu olarak Rûme kuyusunu satın alarak insanların ondan ücretsiz faydalanmasını sağlamıştır.⁴⁹

Doğal kaynakların havanın, suyun, çevrenin korunması toplumdaki her bir bireyin ve hatta tüm insanlığın sorumluluğundadır. Bu konuda özellikle yetki sahibi olanların da üzerlerine düşeni yapması önemlidir. Mesela hava kirliliği konusunda yetkili ve sorumlu olanların üzerine düşeni yapmayıp gerekli tedbirleri almaması, caydırıcı cezalar konulmaması ya da bu cezaların uygulanmaması da bir vebal ve sorumluluktur. Suyun ve toprağın kirliliği için de benzer durumlar söz konusudur. Birçok canlının ve insan neslinin devamlılığı açısından önemli olan bu kaynaklar aynı zamanda insana Allah’ın bir lütfu ve emanetidir. Çevreye zararlı atıkların bırakılması, çöplerin rastgele yerlere atılması gibi çevre sağlığını tehdit edecek davranışlar da kamu hakkının kapsamında düşünülmelidir. İlaveten toplu ulaşım araçlarına zarar vermek ve yüksek sesle müzik dinleyerek çevreyi rahatsız etmek gibi davranışlar da toplum huzurunu etkileyeceği için bu kapsamda değerlendirilmelidir.

3. 2. Kamu Hizmetini Kısmen ya da Tamamen Yerine Getirmemek veya Kamu Hizmetini Kötüye Kullanmak, Kamu Hizmetinden Haksız Yararlanmak:

Kamu görevi yapanların görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri, toplumun problemlerini çözmeleri ve bu konuda dikkatli davranmaları konusunda Hz. Peygamber

⁴⁶ Tirmizî, “Ahkâm”, 39.

⁴⁷ Buhârî, “Hums”, 7; Tirmizî, “Zühhd”, 41.

⁴⁸ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 11.

⁴⁹ Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

oldukça hassas davranmıştır. Kendisi bir peygamber olmasına rağmen insanları sabırla dinlemiş ve problemlerine çözümler bulmaya gayret etmiştir. O, aynı zamanda kamu görevi verdiği kimseleri de bu konuda sıklıkla uyarmıştır. Nitekim “İnsanların işlerini yürütmek üzere kamu görevlisi olarak atanan idarecilerden her kim ihtiyacı olmadığı halde kapıcı edinirse (ihtiyacı olmadığı halde onlarla arasına bürokratik engeller koyar ve onların problemlerini çözmeye gayret etmezse) Allah da onun sıkıntısını ve ihtiyacını görmezden gelerek onu fakir kılar”⁵⁰ hadisi bu sorumluluğun uhrevi yönüne dikkat çeker.

Aynı şekilde kişilerin mesai saatlerine riayet etmesi, mesaisini verimli kullanması, kamu görevini kötüye kullanmaması, kamu hizmeti verirken insanlar arasında ayırım yapmaması, kamu hizmeti karşılığında rüşvet alıp vermemesi ya da haksız bir mevki elde etmek için torpil yapmaması/yaptırmaması da Müslüman ahlakının bir gereğidir. Hz. Peygamber’in “Kim bir işte görevlendirilip yaptığı işin karşılığı bir ücret alıyorsa, onun bu ücret dışında alacağı her şey emanete hıyanettir”⁵¹ hadisi, kamu sorumluluğuna sahip olma ve hak etmediğini almama konusunda önemli bir uyarıdır. “Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hâkimlere (rüşvet olarak) vermeyin”⁵² ayeti de adaleti olumsuz yönde etkileyecek tutum ve davranışlardan sakınmayı emretmektedir.

Elbette kamu görevinin ehil kimselere verilmesi, toplumda işlerin usulüne uygun yapılması ve sonuç alınması açısından oldukça mühimdir. Ayrıca ehliyet ve liyakatin gözetilmemesi toplumda adalet bilincinin zedelenmesine sebep olacaktır. Muteber hadis kaynaklarında yer almamakla birlikte fıkıh kaynaklarında zikredilen “Halkı içinde daha layık olanı var iken bir şahsı bir göreve tayin eden kimse Allah’a, Rasulüne ve İslâm toplumu hıyanet etmiş olur”⁵³ uyarısı oldukça dikkat çekicidir.⁵⁴ Bu bağlamda Hz.

⁵⁰ Ebû Dâvûd, “İmâre”, 13; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 5/239.

⁵¹ Ebû Dâvûd, “Harâc, Fey ve İmâre”, 9-10.

⁵² Bakara 2/188.

⁵³ Rivayetin sıhhati ve Hz. Ömer’in sözü olarak bilinmesine dair bir bilgi aşağıdadır:

حَدِيث: «مَنْ قَلَّدَ إِنْسَانًا عَمَلًا وَفِي رَعِيَّتِهِ مِنْ هُوَ أَوْلَىٰ عَنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهُ تَعَالَىٰ وَرَسُولَهُ وَجَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ» ابن عدي والعميلي والحاكم من حَدِيث ابن عَبَّاس رَفَعَهُ: «مَنْ اسْتَعْمَلَ رَجُلًا عَلَىٰ عِصَابَةٍ وَفِي تِلْكَ الْعِصَابَةِ مِنْ هُوَ أَرْضَىٰ اللَّهُ مِنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهُ تَعَالَىٰ وَرَسُولَهُ وَجَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ»، قَالَ الْعَمِيلِيُّ إِنَّمَا يَعْرِفُ مِنْ كَلَامِ عَمْرِ، أَنْتَهَى، وَفِي إِسْنَادِهِ حُسَيْنُ بْنُ قَيْسِ الرَّحْبِيِّ وَهُوَ وَاهٍ، وَلَهُ شَاهِدٌ مِنْ طَرِيقِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ زُبَيْدٍ أَحَدِ الْمَجْهُولِينَ عَنْ خُصْفِ بْنِ عَكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَهُوَ فِي تَرْجُمَةِ إِبْرَاهِيمَ مِنْ تَارِيخِ الْخَطِيبِ، وَأَخْرَجَهُ الطَّبْرَانِيُّ مِنْ طَرِيقِ حَفْزَةَ النَّصْبِيِّ عَنْ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَحَمْرَةَ ضَعِيفٍ، وَأَخْرَجَهُ أَبُو يَعْلَى مِنْ حَدِيثِ حُذَيْفَةَ رَفَعَهُ: «إِنَّمَا رَجُلٌ اسْتَعْمَلَ رَجُلًا عَلَىٰ عَشْرَةِ أَنْفُسٍ وَعَلِمَ أَنَّ فِي الْعَشْرَةِ مِنْ هُوَ أَفْضَلُ مِنْهُ فَقَدْ غَشَّ اللَّهُ تَعَالَىٰ وَرَسُولَهُ وَجَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ» ابن حجر العسقلاني، الدراية في تخريج أحاديث الهداية (بيروت: دار المعرفة، د.ت)، ١٦٥/٢.

⁵⁴ Bkz. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzü'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 6/443; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbn Hümâm, *Fethü'l-Kadir* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.) 7/258.

Peygamber'den rivayet edilen “Allah’a yemin olsun ki biz işi isteyene veyahut o işin üzerine düşene vermeyiz”⁵⁵ hadisini de -Ebû Zer’in idareci olma isteğini geri çevirmesi gibi⁵⁶- “ehil olmadığı halde o göreve talip olup aşırı istek duyana vermeyiz” şeklinde anlamak gerekir. Hz. Peygamber’in ehliyet ve liyakat söz konusu olduğunda müşrik ve gayri müslimlere de öğreticilik⁵⁷, rehberlik⁵⁸, casusluk⁵⁹ gibi çeşitli görevler vermesi onun bu prensibi her şeyin üstünde tuttuğu ve şayet herhangi bir güvenlik durumu söz konusu değilse din farkı gözetmediği söylenebilir.⁶⁰

3. 3. Tefecilik, İhtikâr, Karaborsacılık, Stokçuluk ile Mal veya Parayı İhtiyaç Varken Piyasaya Sürmemek:

Mülkiyet edinme, özel haklar kapsamında olup esasen kişiler kendilerine ait malları depolayıp biriktirme hakkına sahiptir. Ancak “zarar-ı âmmı def için zarar-ı hâs tercih olunur”⁶¹ kaidesi gereği bazı durumlarda toplumun ihtiyacı olduğu halde fiyatları yükseltmek amacıyla malı tutmak yasaklanmış ve toplumun menfaatlerine öncelik verilmiştir.⁶² Böyle bir durumda stokçuluk lanetlenmiştir.⁶³ Kaynaklarda ihtikâr, “ticaret malını pahalılaştırması gayesiyle istifleyip piyasaya arzını geciktirmek” anlamındadır. Fakihlerin ifadelerinden genel olarak ihtikâra, “eksikliği kamuya zarar verecek tüketim mallarının kıtlık meydana getirmek amacıyla ya da fiyat artışı beklentisiyle piyasadandan çekilmesi” şeklinde bir tanım getirdikleri söylenebilir.⁶⁴ Hz. Peygamber'den rivayet edilen “Bir kimse Müslümanların yiyeceğini depolar, onları piyasaya sürmezse Allah onu hastalık ve iflas ile karşı karşıya getirir”⁶⁵ hadisi ihtikârın uhrevi sonuçlarına dikkat çekmesi açısından önemlidir. Ayrıca “Kim yiyecek maddelerini kırk gün stoklarsa Allah’tan uzaklaştığı gibi Allah da ondan uzaklaşır”⁶⁶ hadisi de böyle bir fiilin toplumda meydana getireceği huzursuzluk sebebiyle kişinin Allah’tan uzaklaşmasına sebep olacağını bildirir. Elbette

⁵⁵ Buhârî, “Ahkâm”, 7; Müslim, “İmâre”, 14.

⁵⁶ Müslim, “İmâre”, 16.

⁵⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 40; Ebû Davud, “İlim”, 2; Tirmizî, “İsti’zan”, 22.

⁵⁸ Ahmet Önkal, “Hicret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/460.

⁵⁹ Buhârî, “Megâzi”, 35.

⁶⁰ Ahmet Bostancı, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber’in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001), 147-149.

⁶¹ Mecelle, 26. Mad.

⁶² Bkz. Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, 195-197.

⁶³ İbn Mâce, “Ticârât”, 6.

⁶⁴ Cengiz Kallek, “İhtikâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/560-561.

⁶⁵ İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed Dârânî (Suudi Arabistan: Dârü'l-Muğnî, 2000), “Büyü”“, 12.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/33.

hadisteki “kırk gün” kaydının yeniden değerlendirilmesi mümkündür. Bazı fakihler hadisteki bu kaydın, o dönem için zararın gözlemlenebilir bir biçimde ortaya çıkacağı ortalama süre olduğunu ifade ederler. Bu süre Hz. Peygamber döneminde bir ticaret kervanının gıda maddesi ithalâtında ana merkez olan Şam’a gidiş-dönüş müddetinin kırk gün civarında olmasıyla beraber düşünülmelidir. Yine bir başka görüşe göre, kırk sayısının çokluktan kinaye olması da mümkündür Ayrıca hadisin sonundaki “komşuları açken tok sabahlayanlar” ifadesi de kırk günlük sürenin, o dönemde karaborsacılığın olumsuz etkilerinin gözlenmesi için gerekli süreyi gösterdiği sonucuna götürmektedir. Hz. Peygamber’in, “Câlib (şehre uzak yerden mal getiren tâcir) rızıklandırılmış, karaborsacı ise lânetlenmiştir”⁶⁷ anlamındaki sözleri de bu minvalde düşünülmelidir.

Medine’de yeni bir toplum ve ticaret piyasası inşa eden Hz. Peygamber, bu tür tutumlara karşı tüccarları uyararak, piyasanın dengesini bozan her türlü usulsüzlüğe karşı çıkararak devlet başkanı sıfatıyla yetkilerini kullanmış ve önleyici tedbirler almıştır. Hz. Peygamber’in bu konuda görevlendirdiği kimseler, zabıta görevlisi gibi piyasanın dengelerini bozan ticarî faaliyetleri durdurmaya çabalamışlardır.

Son zamanlarda sıklıkla gündeme gelen insanların ihtiyacı olan ticaret mallarını toplayıp stoklayarak pahalılaşmasını beklemek ve bu gayeyle piyasaya arzını geciktirmek, dinin genel prensiplerine ve ahlaki ilkelerine ters düşen bir davranıştır. Temel gıda maddelerini depolayarak veya piyasadan çekerek daha sonra fahiş fiyattan satmak suretiyle insanları zora sokarak kolay ve yüksek kazanç elde etmek, kamu hakkını ihlaldir. Bu tür fiiller ticari ve ahlaki yapının bozulmasına sebebiyet vereceğinden yasaklanmıştır.⁶⁸

3. 4. Kamu Malını Özel İhtiyaçları İçin Kullanmak, Gasp Etmek veya Gasbına Göz Yummak:

Kamu malları devlete ait olan veya herkesin ortak hakkı bulunan tüzel kişiliğin bütün mali ve idari menfaatlerini bir arada tutan ve korunmasını gerektiren değerlerdir. İslâmi literatürde, kamu malını zimmetine geçirmeye “gulûl” adı verilmektedir. Fıkıhta “devlet malına hıyanet etmek, mülkiyeti topluma ait olan devlet hazinesinden gizlice almak, özellikle de taksim edilmeden önce savaş ganimetinden bir şey çalmak” bu kapsamda değerlendirilmiştir. Ayrıca bu fiillerin işlenmesine göz yuman ya da bu fiilleri işleyenleri koruyup gözetenler de sorumlu kabul edilmiştir. Kamuya ait bir malla ilgili olarak Hz. Peygamber, “*Biz işimize (kamuya) birini görevlendirdiğimizde o kimse, bir işneyi veya ondan daha büyük daha küçük bir şeyi zimmetine geçirecek olursa, kıyamet günü*

⁶⁷ İbn Mâce, “Ticârât”, 6.

⁶⁸ Kallek, “İhtikar”, 21/561.

bütün insanlar arasında teşhir edilir” buyurunca, bir kişi kendisine verilen görevi iade etmek istemiş, Hz. Peygamber sebebini sorunca görevi esnasında farkında olmadan kamu malından zimmetine bir şey geçirmiş olma endişesini dile getirmiş, Hz. Peygamber de aynı ifadeleri tekrarlamıştır.⁶⁹ Bir başka hadiste ise *“Yemin ederek bir Müslümanın hakkını alan kimseye, Allah cehennemini vacip cenneti de haram kılar”* buyurması üzerine, oradakilerden birisinin şayet o küçük ve değersiz bir şey olsa bile mi?” sorusuna *“Mısvak açacıdan bir dal bile olsa böyledir”* cevabını vermiştir.⁷⁰ Diğer yandan Hz. Peygamber’in kamu malından hakkı olmadığı halde kendisi için ayıran ve kamu hakkına giren kimselerin ceza namazlarına katılmaması da ciddi bir uyarı niteliğindedir. Nitekim Hayber Savaşı sırasında sahabeden birinin ölümü kendisine haber verilince *“arkadaşınızın namazını kılın!”* buyurmuş ve kendisi namaza iştirak etmemiştir. Sahabenin merakı üzerine de bu kişinin cihat esnasında ganimetten bir şey çaldığını ifade edince, sahabenin eşyalara bakılmış ve Yahudilere ait kolyelerden iki dirhem bile etmeyen bir kolyeyi aldığı görülmüştü.⁷¹ Aynı şekilde ganimetlerin toplanması için üç defa yapılan ilanı duyduğu halde elindekini getirmeyip sonradan getiren bir kişiye, *“Sen artık onu ahirette getirirsin. Onu senden almayacağım”*⁷² demişti. Ayrıca haksızlıkla elde edilen bu tür malların Allah katında sadaka olarak dahi kabul görmeyeceğini bildiren hadisler de haksız kazancın uhrevi yönüne dikkat çekmektedir.⁷³

Özellikle idarecilik veya zekât memurluğu gibi kamu görevinde yer alanları bu konuda uyarı Hz. Peygamber, Yemen'e vali olarak tayin ettiği Muâz b. Cebel'i yola çıktığı sırada geri çağırması ve *“Sana niçin haberci gönderdiğimi biliyor musun? Benim iznim olmadan bir şeyi alma! Zira bu ihanettir. Kim de (kamu malına) ihanet ederse kıyamet günü ihanet ettiği şey ile birlikte gelir. Seni işte bunun için geri çağırdım. Şimdi görevine gidebilirsin”*⁷⁴ buyurmuştur. Kamu görevi sırasında özel bir menfaat elde etmeyi de yasaklayan Hz. Peygamber, zekat memurluğu yapan İbnü'l-Lütbiyye isimli şahsın topladığı zekatla birlikte verilen hediyeleri kastederek *“Bunlar sizin, bunlar da bana hediye edilenler”* demesi üzerine öfkelenmiş ve *“Bu kimse (bu işi yapmayı) evinde otursaydı bunlar kendisine hediye edilir miydi?”* diye sormuştur.⁷⁵ Bir defasında ise Bakî Mezarlığı'ndan

⁶⁹ Müslim, “İmâret”, 33.

⁷⁰ Müslim, “İman”, 218.

⁷¹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1997), “Cihâd”, 23; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 14; Nesâî, “Cenâiz”, 66; İbn Mâce, “Cihâd”, 34.

⁷² Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 134.

⁷³ Müslim, “Tahâret”, 1.

⁷⁴ Tirmizî, “Ahkâm”, 8.

⁷⁵ Buhârî, “Hiyel”, 15; “Cum'a”, 29; “Zekât”, 67; “Hibe”, 17; “Eymân”, 3; “Ahkâm”, 24, 41; Müslim, “İmâret”, 26; Ebû Dâvûd, “İmâre”, 11; Nesâî, “Zekât”, 6.

geçerken “*Yazık sana, yazık sana!*” buyurması üzerine bu sözlerinin sebebini soranlara, kabirdekilerden birinin hayattayken zekat memuru olarak görev yaptığı sırada zekat malından bir elbise aşırıldığını ve bu elbisenin şimdi ateşten bir zırh olarak kendisine giydirildiğini haber vermiştir.⁷⁶

Hz. Peygamber, dönemin önemli gelir kaynaklarından olan yağmacılığı da haksız kazanç olması sebebiyle yasaklamış⁷⁷ savaş sonucu elde edilen ganimetin mahiyeti, kapsamı, taksimi konusunda yeni esaslar koymuştur. Böylece sosyo-ekonomik anlamda dönemin önemli bir kaynağı olan savaş gelirleri Hz. Peygamber’in adalet ve hakkaniyet ilkelerini gözeterek koyduğu esaslar çerçevesinde, kamu malı olarak değerlendirilmek suretiyle daha da önemli hâle gelmiştir. Huneyn savaşında ganimet malından bir devenin yanında sahabeye namaz kıldırıktan sonra deveden bir tüy alarak “*Ey insanlar! Şüphesiz bu (tüy kadarı bile olsa) sizin ganimetlerinizdendir. (Artık) ipliği, iğneyi, bundan değerli ve değersiz olanı ödeyiniz. Çünkü ganimet malından bir şey çalmak kıyamet günü sahibine şüphesiz bir utançtır, ayıptır ve ateştir*”⁷⁸ buyurması konunun hassasiyetinin bir başka ifadesidir. Aynı şekilde kamu malı sayılması sebebiyle ganimet malına hıyanet etmeyi münafıklık alametleri arasında sıralaması⁷⁹ ve bu hıyaneti gizleyenlerin de onlarla aynı vasfı taşıdığını haber vermesi⁸⁰ de önemli bir ikazdır. Ayrıca bu mallardan geçici bir süreyle de olsa faydalanılması ve yıpratılması da bu kapsamda değerlendirilerek yasaklanmış⁸¹ “*Kim emanete hıyanet ederse (ganimet veya kamu malından aşırırsa), kıyamet günü, hıyanet ettiği şeyle birlikte gelir. Sonra da hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın herkese kazandığının karşılığı tastamam ödenir*”⁸² buyrulmuştur.

Hz. Peygamber kamu gelirlerinin ihtiyaç sahiplerine hemen ulaştırılmasına özen göstermiş ve ihtiyaç sahiplerinin özel durumlarını dikkate almıştır.⁸³ Hatta bu malların dağıtımı esnasında bizzat bulunmuş⁸⁴ ve gerekli yerlere dağıtılınca kadar ailesinin yanına dönmemiştir. Bütün bu rivayetler kamu malını haksız bir biçimde alan ve ondan faydalanan kişinin dini ve ahlaki bakımdan durumunu ortaya koymaktadır. Öyle ki Hayber kuşatmasından sonra kendisine hediye edilen siyahi kölenin, düşmanın attığı okla vurulması esnasında etraftakilerin onun şehadetini konuşmaya başladığını işiten Hz.

⁷⁶ Nesâî, “İmâmet”, 58.

⁷⁷ Buhârî, “Sayd”, 25.

⁷⁸ İmam Mâlik, “Cihâd”, 13.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/293.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 135.

⁸¹ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 131.

⁸² Âl-i İmrân 3/161.

⁸³ Ebû Dâvûd, “İmâre”, 13-14.

⁸⁴ Buhârî, “Cizye”, 4.

Peygamber'in "Hayır, yemin ederim ki, Hayber gününde ganimet paylaşımında kendisine düşmediği halde aldığı bir elbise, şimdi üzerinde ateş olarak onu yakmaktadır" buyurması uhrevi karşılığının önemli bir göstergesidir. Hz. Peygamber'in bu sözlerini işiten bir kimse Hayber gününde ganimet malından aldığı bir ayakkabı bağını getirmiş Hz. Peygamber de "İşte ateşten iki ayakkabı bağı!" sözleriyle kamu malından çalmanın sonucunu tekrar vurgulamıştır.⁸⁵

3.5. Vergi Görevini Yerine Getirmekten Kaçınmak:

Hz. Peygamber döneminde yürütülen mali politikalara dahil olan vergiler genel olarak Müslümanlar için zekât ve öşür, gayri müslimler için haraç ve cizyedir. Mekke döneminde Müslümanların sayı ve ekonomik güç bakımından yetersiz olduğu bir ortamda, ihtiyaç sahiplerini gözetmeyi ve onlar için kazançlarından pay ayırmayı, karşılıksız vermeyi, infakı ve yardımlaşmayı teşvik eden ayetlerin çokluğu şaşırtıcı değildir. İslâm devletinin teşekkülünden sonra beytü'l-mâlin kurulması ve zekatların bizzat Hz. Peygamber tarafından toplanması, vergi sisteminin oluşumunun ilk basamaklarıdır.⁸⁶ Emek ve kazanç dengesi gözetilerek oluşturulan vergi uygulamaları sonraki dönemlerde de bu ilke ve prensiplere uygun olarak devam etmiş, özellikle Hz. Ömer döneminde daha detaylı hale gelmiştir. Esasen bu çalışma açısından üzerinde durulması gereken birinci nokta, vahyin de yönlendirmesiyle gerek Hz. Peygamber'in gerek sahabe-nin bu vergilerin belirlenmesi ve toplanması noktasında hem Müslüman hem gayri Müslimler arasında hak ve adalet dengesini gözetmeleridir. Diğer yandan vergi konusunda hassasiyet göstermeyen ve vergi kaçırınlar ile ilgili uhrevi müeyyideler çoktur. Bunların bir kısmına dair yukarıda örnekler zikredilmiştir.

Kur'ân kişinin elde ettiği malı kendi başarısı olarak görmekten ziyade, bunun Allah'ın bir lütfu olduğunu sıklıkla hatırlatır.⁸⁷ "Allah, zekatı ancak mallarınızın kalan kısmını temizlemek için farz kıldı..."⁸⁸ "Sadaka/zekat vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez..."⁸⁹ "...Zekat, (kişinin Müslümanlığının) bir delilidir..."⁹⁰ "Sadaka/zekat vermek, suyun ateşi söndürdüğü gibi hataları yok eder..."⁹¹ şeklinde birçok ayet ve hadiste zengin müminlerin malında fakirler ve ihtiyaç sahipleri için hak/pay olduğu bildirilir.⁹² Ayrıca kişinin karşılıksız vermesini

⁸⁵ Buhârî, "Eymân ve Nüzûr", 33.

⁸⁶ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984), 184.

⁸⁷ Âl-i İmrân 3/26; el-Enfâl 8/28; Nûr 24/33.

⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Zekât", 32.

⁸⁹ Müslim, "Birr", 69.

⁹⁰ İbn Mâce, "Tahâret", 5.

⁹¹ Tirmizî, "Cum'a", 79; İbn Mâce, "Zühd", 22.

⁹² el-Meâric 70/24-25; Buhârî, "İlim", 6; Müslim, "İman", 10

engelleyen aç gözlülük, kazanma hırsı, mal sevgisi ile ilgili zaafı da farklı ayetlerde eleştirilir.⁹³ Aynı şekilde topluma bir emanet olan yetimleri gözetmek, mallarını haksız kazanç sebebi kılmamak konusunda birçok uyarı dikkati çeker. Hz. Peygamber devlet malını gasp edenlerin, kamu hukukuna riayet etmeyenlerin, fakir fukaranın, garip ve düşkünün, yetim ve kimsesizin hakkını yiyip emanetlerine ihanet edenlerin başkalarının hakları olan mallarla kıyamet gününde Allah'ın huzuruna çıkacaklarını haber vererek⁹⁴ bu kimselerin ihanetleri sebebiyle Allah'ın sevgisinden mahrum kalacağını bildirmiştir.⁹⁵ “Kıyamet gününde ihanet eden her kimse için bir sancak dikilecek ve “Bu falanın ihanetidir” denilecektir”⁹⁶ buyurarak böylesi bir ihanetten Allah'a sığınmıştır.⁹⁷

Her vatandaşın ülkesine karşı sorumluluklarından olan vergi, devletin varlığı ve bekası açısından olduğu kadar kamu hizmetlerinin devamı açısından da önemli bir görevdir. Bu sorumluluğun temel dayanağının kamu yararı olduğu açıktır. Çünkü bu vergilerin doğrudan veya dolaylı bir biçimde topluma ve bireylere hizmet olarak geri döndüğü bilinmektedir. Vergilerin verilmemesi ise kamu hizmetlerinin aksamasına yol açmaktadır. Bu bakımdan vergi mükelleflerinin yalan beyanda bulunup vergi kaçırmaları veya vergi vermemeleri, toplumda vergisini veren diğer bireylerin haklarının ihlal edilmesidir. Yine vergi verebilecek güç ve imkana sahip olmasına rağmen vergisini veremeyenlerin, başkalarının verdiği vergilerle sağlanan kamu hizmetlerinden faydalanması nimet-külfet dengesi açısından haksız bir yararlanma olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple kişi vergi veren herkesin hakkına girmiş olmakla kalmaz aynı zamanda devlete karşı sorumluluklarını da ihmal etmiş olur. Kaçak elektrik ve su kullanımı da bu kapsamda düşünülebilir. Kişi hem kamuya ait enerji kaynaklarını bedelsiz kullanma hem de bedelini ödeyenlerin üzerine fazladan yük yükleme şeklinde hak ihlallerine sebep olur ki bu da ciddi bir kamu hakkı ihlalidir.

3.6. Kamu Ahlakını ve Kamu Vicdanını Olumsuz Etkileyecek Davranışlarda Bulunmak:

İslâm toplumunun sahip olması gereken ahlaki vasıflara ayet ve hadislerde pek çok defa dikkat çekilmiştir. Böyle bir toplumun varlığı ve örnekliği insanlığın kurtuluşu açısından da önemlidir. Bu sebeple onlar hem dünyevi hem uhrevi olarak da mükafatlandırılacaklardır. Kur'ân-ı Kerim'de “(İşte bu kardeşliği koruma konusunda) sizden iyiliğe çağıran, iyi ve güzel işleri emreden, kötü işlerden alıkoyan bir ümmet olsun.

⁹³ el-Haşr 59/9, el-Meâric, 70/19, Müslim, “Birr”, 58, “Zikir”, 73. Nesâî, “Zekât”, 93, Buhârî, “Zekât”, 50.

⁹⁴ Müslim, “İmâre”, 24.

⁹⁵ en-Nîsâ 4/107.

⁹⁶ Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 12.

⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 32; Nesâî, “İstiâze”, 19.

Kurtuluşa ulaşacak olanlar onlardır”⁹⁸ buyrulmuştur. Nitekim İslâm tarihinde “hisbe” adı verilen bir teşkilat kurulmuş ve kamu hukukuna dair meselelerle ilgilenerek emri bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri yerine getirmede birtakım özel yetkilerle donatılmış ve yetkisini aşan durumlarda ise olayları mahkemeye havale etmiştir.⁹⁹ Bu tür kamu davalarına, yapılan işin sadece Allah rızası için ve kamu yararına yapıldığını belirtmek üzere “hisbe davası” veya “hisbe şahitliği” denilmiştir. Herkesin kamu davası açma yetkisine sahip olması sebebiyle bu konuda özel bir yetkilendirmeye ihtiyaç duyulmamıştır. Dolayısıyla tüm toplumun, toplum menfaatlerini korumak adına sorumluluk alması beklenmiştir.¹⁰⁰ Elbette arzu edilen anlaşmazlıkların karşılıklı rıza ile çözülmesidir. Sağduyunun hakim olduğu, karşılıklı yardımlaşma ve fedakarlığın ön plana çıkarıldığı bir ortamda problemler daha kolay çözülecektir. İslâm bu sebeple her alanda öncelikle inanan insanın vicdanına ve imanına hitap etmekte, ferdin vicdanında çözülemeyen meselelerde kamu vicdanını adres göstermektedir. Şayet meseleler burada da çözülemiyorsa artık hukuka havale edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber kamu davalarının devlet başkanı sıfatıyla kendisine yansımadan önce kendi aralarında çözümlenmesini tavsiye etmiştir.¹⁰¹

Şüphesiz toplumsal huzurun devamı açısından suçluların cezalandırılması önemlidir. Ancak fıkıh öncelikle vicdanların eğitilmesini hedefler. Çünkü kişilerin hakiki bir pişmanlığa ulaştığı ve bunun emarelerinin söz veya fille açıkça tespit edildiği durumlarda iç dünyalarındaki merhamet duygularının körelmemesi, kin ve nefret duygularının törpülenmesi açısından ayet¹⁰² ve hadislerde¹⁰³ affa teşvik vardır. Ayrıca kişinin affetmesinin kendi affına vesile olacağı ifade edilir. Osmanlı adalet sisteminde bu anlayışın ürünü olan bir uygulama göze çarpmaktadır. Şöyle ki mahkemelere intikal eden birçok olay öncelikle “muslihûn” denilen arabulucular yoluyla çözüme kavuşturulmaya çalışılır. Özellikle kamu görevlilerinin rüşvet ve yolsuzlukla haksız kazanç elde etmesi gibi hukuka aykırı ve ispatı zor olan durumlarda muslihûn devreye girerek bu kişilere bir nevi “mahalle baskısı” uygular ve tarafları uzlaştırır. Böylece sulh yoluyla davaların çözüme kavuşması sağlanır.¹⁰⁴ Esasen bu faydaları sebebiyle modern hukukta

⁹⁸ Âl-i İmran 3/104.

⁹⁹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdidîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el Hisbe fi'l-İslâm*, çev. Vecdi Akyüz, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 29-31; Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/133-134.

¹⁰⁰ Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, 115.

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 5.

¹⁰² el-Bakara 2/237, Âl-i İmran 3/134, en-Nisâ 4/92, el-Â'râf 8/199, el-Mâide 5/45, eş-Şûrâ 42/40.

¹⁰³ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 6; İbn Mâce, “Hudûd”, 5; Tirmizî, “Hudûd”, 2.

¹⁰⁴ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Araştırmalarında Hukukun ve Şer'iyye Sicillerinin Önemi”, *Osmanlı'da Fıkıh ve Hukuk*, ed. Süleyman Kaya, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017), 18-19.

da af yetkisinin belirli durumlarda kullanılmak üzere var olduğu ve kullanıldığı bilinmektedir. Bu açıdan bazı hukukçuların af yetkisine “hukukun emniyet subabı” adını vermeleri isabetli görünmektedir.¹⁰⁵

Yukarıda anlatılanlara ek olarak insanlara mesnetsiz iftirada bulunmak,¹⁰⁶ heva ve hevesine uyarak hakkaniyetle hükmetmemek,¹⁰⁷ herhangi bir delile dayanmadan zanna dayalı sözler söylemek, bunları yaymak ve insanların gizli hallerini araştırmak¹⁰⁸ gibi davranışlar da kamu düzenini bozan, kamu vicdanını rahatsız eden ve kamu ahlakını tehdit etmesi sebebiyle kamu hakkını ihlale giren davranışlardır. Aynı şekilde Hz. Peygamber rüşveti alıp verenin¹⁰⁹ ve buna aracılık edenin¹¹⁰ lanetlendiğini belirtirken toplumdaki adalet ve güven duygularını sarsması sebebiyle bir zulüm olmasına dikkat çekmiştir. Zikredilen bu durumları önlemenin kalıcı yolu ise -hukuki çözümler bir yana- insanın dini ve ahlaki yönden kendisini olgunlaştırmasıdır.

Sonuç

Modern hayatın bir getirisi olarak günümüz insanın hak talepleri artmış, daha fazla özgürlük ihtiyacı her alanda her dönem olduğundan çok daha yüksek sesle dile getirilir olmuştur. Bir yandan bu hak taleplerinin karşılanması arzulanırken diğer yandan herkes kendi sınırlarının korunması ve çiğnenmemesi konusunda diğerlerinin üzerine düşeni yapmasını arzulamaktadır. Dolayısıyla bu hak talepleriyle sorumluluk alma beklentileri arasında bir dengenin kurulması toplumsal düzenin devamı açısından hayati bir öneme sahiptir. Fıkıhta kul hakları olarak bilinen kişinin dini sorumlulukları üzerinde oldukça durulmuştur. Ancak kul hakkından daha geniş bir mahiyete sahip olan kamu hakkı da toplumsal hayatın devamı ve huzuru açısından oldukça önemlidir. Dinin bireysel dindarlık ve bireysel ahlak boyutunun ötesine geçilmesi ve “diğerleri”ne karşı olan sorumlulukların da tam olarak yerine getirilmesi önemlidir. Mesela iş ahlakı açısından kamu sağlığına uygun üretim yapmak, kamu huzurunu bozacak şekilde iş tutmamak, mesken yapmamak, kamu ahlakını tehdit edecek fiillerden kaçınmak, kamuyu zarara uğratacak durumları kazanç vesilesi yapmamak ve kamu yararını gözetmek son derece önemlidir. Elbette bunlar kamu otoritesi tarafından bir idare ve teşkilatlanma ile denetlenmektedir ve denetlenmelidir. Fıkhın kazai yönüne işaret eden kamu

¹⁰⁵ Faruk Erem, *Ümanist Doktrin Açısından Türk Ceza Hukuku*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 1985), 2/414; Koşum, *İslâm Hukuk Doktrininde Yargı Hataları*, 60-61.

¹⁰⁶ el-Ahzâb 33/ 58.

¹⁰⁷ Sâd 38/26.

¹⁰⁸ el-Hucûrât 49/12; en-Necm 53/28.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 4.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/279.

düzenini sağlamakla ilgili yasaların varlığı tartışmasız bir biçimde gereklidir. Ayrıca zahir/objektif ya da görünür olana itimat etmek ve delilleri bu çerçevede değerlendirmek de hukukun işlerliği ve güvenilirliği açısından oldukça önemlidir. Zira herkes için genel geçer kuralların varlığı, kararların bu objektif kurallar doğrultusunda verilmesi ve davaların şeffaflık ile görülmesi adaletin kamu vicdanını rahatlatarak biçimde ve görünür olarak gerçekleşmesinin de teminatıdır. Bu sebeple fakihler her dönemde, o dönemin gereklerine uygun kurallar geliştirmişler ve ihtiyaç halinde içtihat ederek önemli bir fıkhi miras da bırakmışlardır.

Fakat fıkın bu kazai yönünün ötesinde bireylerin “diğerlerinin hakkını da kendi hakkı kadar aziz kabul ettikleri” bir anlayışa ulaşmaları asıl hedeftir. O zaman hukukun, bireylerin uymak zorunda olduğu bir kurallar yığını olmaktan çok onların gönülden benimsediği bir düzen olması mümkün hale gelecektir. Bu sebeple bireylerin kamu hakkının diyani/manevi sorumluluğu konusunda bir bilinç seviyesine ulaşmaları gerekir ki elimizde buna dair oldukça fazla malzeme mevcuttur. Metinde geçen ayet ve hadislerden yola çıkarak kişinin, kamu hukuku ile ilgili sorumlulukları, Allah’a karşı olan sorumluluklar olarak gönülden benimsemesi ve içine sindirmesi, bunların uhrevi hayatını mutlak manada etkileyeceği şuuruna ulaşmasının önemi tartışılmazdır. Nitekim rivayetlerde şahadet gibi önemli bir mertebeye ulaşan kimselerin bile az bir kamu hakkı sebebiyle azaba ve Allah’ın lanetine uğramaları hususunda ciddi ikazlar yer almaktadır.

Fıkın bu dinî ve ahlaki yönünün üzerinde durulması, kişilerin vicdani boyutta ve ihсан derecesinde bir dinî yaşantıya ulaşmaları bakımından önem arz etmektedir. Bu sebeple bu çalışmada kamu hukukunun kazai yönüyle ilgili kısım sınırlı tutulmuştur. Çünkü bu başlık altındaki uygulamalardan anlaşıldığı kadarıyla, kamu yararını gözetecek yapılan uygulamalar zaman ve zemine göre farklılık gösterebilmektedir. Buna dair en çarpıcı örnekleri, devlet teşkilatlanmasının geliştiği Hz. Ömer zamanında görmek mümkündür. Dolayısıyla değişken olan bu uygulamaların özünde “hakkı koruma” çabasının olduğu görülür. Sabit ve değişmeyen bu uhrevi yönün varlığı, fıkın diğer hukuk sistemlerinden farklı ve fazla yönüdür. Bu sebeple bu çalışmada daha çok bu manevi sorumluluk üzerinde durulmuştur. Zira fıkın kazai yönüne dair zamanla oluşan büyük miras, fıkın bir kurallar yığını olarak anlaşılmasına ve onu diğer hukuk anlayışlarından ayıran en önemli yönü olan diyani yönünün unutulmasına sebep olmuştur. Oysa fıkı bir kurallar yığını olmaktan çok, bireyin toplum ve kamuyu ifade eden diğer birimlerle sağlıklı ilişkiler kurmasını sağlayacak, selim fitratını ortaya çıkaracak, dünyevi ve uhrevi saadete ulaştıracak bir sistem olarak anlamak ve manevi boyutunu ihmal etmemek dinin yaşanabilirliğine ve evrenselliğine dair önemli bir katkı da sunacaktır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Akyüz, Vecdi. *İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divanı-ı Mezâlim*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Apaydın, Yunus. “Siyaset-i Şer’iyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aslan, Nasi. *İslâm Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, Ankara: İlahiyat Yayınevi, 2005.
- Atakan, Arda. “Kamu Düzeni Kavramı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 13/1-2 (2007), 60.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Atar, Fahrettin. “Kaza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/114. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Atar, Fahrettin. “Azl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/326-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aybakan, Bilal. “Füru Fıkıh Sistematiği Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2006/2), 11-12.
- Aydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Araştırmalarında Hukukun ve Şer’iyye Sicillerinin Önemi”, ed. Süleyman Kaya, *Osmanlı’da Fıkıh ve Hukuk*, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. “Hak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/151. İstanbul: TDV Yayınları 1997.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1987.

- Bostancı, Ahmet. *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*, İstanbul: y.y., 1315, 8 cilt.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdірrahmân b. el-Fazl. *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed Dârânî, Suudi Arabistan: Dârü'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1988.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Harâc*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Erdoğan, Suat. "Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayrımı ve İslâmi Cezalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58 (2017/1), 185-203.
- Erem, Faruk. *Ümanist Doktrin Açısından Türk Ceza Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 1985.
- Erenoğlu, Ahmet. "Kamu Haklarının Türleri", Ahmet Erenoğlu Hukuk Danışmanlık. Erişim 21 Ağustos 2022. <https://www.ahmeterenoglu.av.tr/kamu-haklarinin-turleri>
- Fayda, Mustafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- Gezer, Bekir. *Modern Hukuk Sistematiği Açısından Hz. Ömer'in Kamu Hukuku Normlarını Yorumlaması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Başlangıcı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Hacak, Hasan. *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethü'l-Kadîr*, Beyrut: Daru'l-fikr, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*, nşr. M. Mustafa el-A'zamî, (Riyad: y.y., 1983.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*, Bulak: y.y., 1299-1308.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *Bahru'r-râik şerhu Kenzü'd-dekâik*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 2000.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî. *el Hisbe fi'l-İslâm*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1997.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Ḳur'ân*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Kallek, Cengiz. "İhtikar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/560-561. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kettânî, Abdülhay. *Hız Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kızılkaya, Necmettin. "Kamu Hukuku Müfredatı ile İlgili Bazı Mülahazalar", *İslâmî İlimlerde Metodoloji- VIII Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 20-21 Mayıs 2017, 383-402.
- Koşum, Adnan. "İslâm Kamu Hukuku Alanına İlişkin Klasik Literatürün Azlığı Üzerine Mülahazalar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, (2008), 124.
- Koşum, Adnan. *İslâm Hukuk Doktrininde Yargı Hataları*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Mahmesânî, Subhî. *en-Nazariyyetü'l-âmmeh li'l-mucebât ve'l-ukûd fi'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut: y.y., 1948.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u'ş-şâḥih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire: y.y., 1955-1956.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen*, çev. Ahmed Muhtar Büyükkınar vd. İstanbul: Kalem Yayınları, 1981, I-VIII.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfü'l-Esrâr fi Şerḥi Menâri'l-envâr*, Kahire: y.y., 1317.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc*, (*Muğni'l-Muhtâc ile birlikte*), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.
- Nomer, Ergin. *Devletler Hususi Hukuku*, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2006.
- Ökçün, A. Gündüz. *Devletler Hususi Hukukunun Kaynakları ve Kamu Düzeni*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.

- Önkal, Ahmet. “Hicret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/460. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Recep. “Özel Hukuk-Kamu Hukuku ve Şahsi Hak-Ayni Hak Ayırımına Göre İslâm Hukukunun Sistematiğinin Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, [JASSS], 2016/44) 385-400.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şa'bân, Zekiyyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfaqât*, Kahire: Mustafa Muhammed Matbaası, ts.
- Tekin, Mustafa. “Kamusal Alanda Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Yezîd. *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Ahmed M. Şâkir vd., Kahire: y.y., 1937.
- Tuğ, Salih. *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984.
- Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Külli Kaideleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2001.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tacü'l-arûs min cevârihi'l-Kâmûs*, Kahire: y.y., 1306.